

UDC 930.58 (—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES
XXVII

Rédacteur

NIKOLA TASIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Rédaction

MILUTIN GARAŠANIN, MILKA IVIĆ, ČEDOMIR POPOV,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique),

DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara), DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ,

VESELIN DJURETIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ

BELGRADE

1996

Александар ФОТИЋ
Балканолошки институт
Београд

КОНФИСКАЦИЈА И ПРОДАЈА МОНАСТИРА (ЦРКАВА) У ДОБА СЕЛИМА II (ПРОБЛЕМ ЦРКВЕНИХ ВАКУФА)

У спомен професору Радовану Самарџићу

Апстракт - Османска власт је у време владавине Селима II извршила велики финансијски притисак на на хришћанску цркву. Одлучила је да конфискује сва црквена и манастирска имања и да их потом прода, остављајући манастирима првенство при откупу. На основу података из нових извора аутор је указао је да мера није проишлаго из потребе за регулисањем односа на „државној земљи“, како се то тврдило, него да су такви разлози наведени као оправдање и за други циљ - прикупљање додатних финансијских средстава.

Владавина султана Селима II (1566-1574) остала је запамћена по једном од кључних догађаја у историји хришћанских цркава на Балкану у XVI веку.¹ Османска централна власт је у једном тренутку одлучила да конфискује сва црквена и манастирска имања и да их потом прода, остављајући ипак манастирима могућност да их сами откупе. Овом мером, у савременим српским записима и летописима познатом као „продаја цркава и манастира“, држава је извршила велики финансијски притисак на већ прилично осиромашену цркву.

Значај ове мере централне власти одавно је уочен у науци и о њему је писано у неколико наврата. Можда је прву вест о њој донео још крајем прошлог века велики истраживач светогорских

1 У нешто измењеном облику, само са првим прилогом, овај рад је објављен на енглеском језику: A. Fotić, *The official explanations for the confiscation and sale of monasteries (churches) and their estates at the time of Selim II, Turcica*, XXVI (1994) 33-54.

старина, монах Сава Хиладарац: „Године 1568. Селим заплени сва манастирска имања, с тим да их прода у корист државне касе, остављајући манастирима првенствено право да их откупе.”² Иако је у тој мери тачан да му се ни данас ништа не може одузети, његов став је остао потпуно незапажен у науци.

Знатно касније, желећи да поставе основе за проучавања статуса Свете Горе под турском влашћу, знаменити медијевалисти Лемерл и Витек написали су драгоцен чланак у коме су, између осталог, велику пажњу посветили и проблему откупа светогорских манастира и њихових поседа.³ То је први и незаобилазан текст у коме се озбиљно приступило решавању овог проблема. Међутим, резултати њиховог рада, с обзиром на извор на ком је заснован, ипак су били везани само за светогорске манастире. Имајући у виду њихов специфичан статус, у доба када се у другим крајевима Царства ништа није знало о „продаји манастира”, свако даље уопштавање могло је бити превише слободно. С друге стране, и поред несумњиво значајних резултата, њихова размишљања су понегде била спутана не превише поузданим предлошком извора - преводом фермана на грчки језик, што су и они сами напоменули.⁴

Потом је Бранислав Ђурђевић обрадио „продају” сремских манастира на основу података из катастарског дефтера Сремског санџака (цитирајући и неколико савремених српских записа и извода из летописа који се односе на „продају”).⁵ После тога се још неколико аутора освртало на овај проблем, али само узгред, у оквиру других тема.⁶

Као што се види, досадашња сазнања о „продаји манастира” заснивају се највише на подацима из једног оригиналног турског извора: већ поменутог дефтера Сремског санџака, и једног недовољно прецизног превода на грчки језик фермана Селима II монасима

2 Монах Сава Хиладарац, *Света Гора*, Београд 1898. 324.

3 P. Lemerle - P. Wittek, *Recherches sur l'histoire et le statut des monastères Athonites sous la domination Turque*, Archives d'Histoire du droit oriental, III (Wetteren 1948) 442-472.

4 Оверени турски прешпе овог фермана биће објављени са факсимилима и анализиран у: А. Фотић, *Света Гора у доба Селима II*, Хиладарски зборник, 9. у штампи.

5 В. Ђурђевић, *»Prodaja crkava i manastira« za vreme vlade Selima II*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, IX (1957) 241-247; Исто, *Josli jedan podatak o »prodaji crkava i manastira« za vreme Selima II*, ГИДБИХ, X (1959) 385. Поменути дефтер је доцније објављен: В. W. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983.

6 J. C. Alexander, *The Monasteries of the Meteora during the First Two Centuries*

Свете Горе. Одговори које анализа тих извора пружа једнострани су и ограничени, пре свега самом врстом докумената, тако да не омогућавају стварање целовите слике о овој мери централне власти. Расветљавање тог проблема умногоме отежавају, поред малог броја познатих извора, и разне недоумице, које су изазивали, с једне стране, несхватљива противречја настала као последице усаглашавања кануна са шеријатом, а с друге стране, вишезначност многих кључних термина и њихова честа, а шеријатски недозвољива и, уз то, недоследна употреба у османским канцеларијама.

Сврха овог рада јесте да на основу нових података из до сада некористићених оригиналних докумената, уз поегде другачија тумачења већ објављених резултата, у што већој мери осветли проблем „продаје манастира”, пружи објашњења о правном образложењу ове мере, о начину њеног спровођења и проблемима који су се због ње јављали. Како многа неразумевања проистичу управо из недовољно прецизне употребе термина, документи у *Прилозима* дати су не само у преводу него и са факсимилима, уз одговарајућу научну транскрипцију. Кључни документ је заповест пописивачу санџака Алаџа Хисар (Крушевац), у ствари детаљно упутство с образложењима о томе како треба поступати приликом пописивања и продаје манастирских/црквених имања. Документима је придодат и избор из Ебусуудових фетви које се непосредно или посредно односе на овај проблем. Ебусуудова тумачења ове мере, пошто је он био један од њених творца, знатно појашњавају не увек довољно јасне ставове у документима.

*

На почетку, требало би видети у којим деловима Османског Царства и у којем раздобљу се спроводила „продаја манастира”.

of Ottoman Rule, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 32/2 (1982) 98-99; О. Зиројевић, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1992 (у поглављима посвећеним различитим манастирима); Иста, *Имање манастира Дечана у светлу турских пописа (1485-1582)*, Зборник радова с научног скупа Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд: САНУ 1989, 412 (где је правилно протумачила податке о откупу дечанских имања из знатно ранијег рада, који је Ђурђеву промакао: *Подаци за историју српске цркве из цуничког заштника И. С. Јасиребова*, Београд 1879, 38-40; исто је објављено и касније: И. С. Јастребов, *Манастир Дечани*, Братство, 12-13 (1908) 178-180) и у другим њеним радовима; А. Андрејевић, *Претварање цркава у џамије*, Зборник Матице српске за ликовне уметности, 12 (1976) 115-116; М. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Van Gorcum, Assen/Maastricht 1985, 157-158.

Како је ова мера у суштини пратила општу турску аграрну политику, пре свега односе на *државној земљи* (*arz-i mîḡi, arz-i memleket*), што ћу покушати касније да прикажем, она је свакако захватила цео европски део Царства. Он је у потпуности спадао у категорију *државне земље*. Термин *vilāyet-i Rûm-ili*, у ужем смислу је означавао Румелијски беглербеглук, међутим, шире гледано, он је био и синоним за цео европски део Османске Царевине. Мислим да би у овом другом смислу требало разумети део султанове заповести пописивачу Крушевачког санџака, где се каже: „Стога сам заповедио да се земља у Румелијском вилајету, која се притежава под именом црквених вакуфа [...] одузме из руку калуђера...” (в. Прилог бр. 1). То потврђују и подаци из других извора. Што се тиче самог Румелијског беглербеглука, извори потврђују да се „продаја” вршила у Солунском, Трикалском, Скопском, Ђустендилском (Софијском), Крушевачком, Херцеговачком и Дукађинском санџаку. Да је наведена мера обухватила и Будимски ејалет, очигледно је из већ познатог сремског пописног дефтера, а о томе да није био изузет ни Темишварски беглербеглук, говоре подаци о откупу светогорских имања у Чанадском санџаку.⁷ У тим оквирима би требало гледати и на податак из Цетињског летописа: „Цар продаст цркви и манастире по всјем царством јего”.⁸ За сада нема никаквих података о томе да ли се, и у ком облику, ова мера спроводила и у неевропским деловима Царства.

7 Прилози бр. 1, 2, 3 и 4 (за Крушевачки, Сремски и Скопски санџак); Lemerle - Wittek, 442-472 (за Солунски); В. Бошков - Д. Бојанић, *Султанске повеље из манастира Хиландара*, Хиландарски зборник, 8 (1991) 188-189 (за Солунски и Чанадски); Alexander, 98-99 (за Трикалски); Ф. Бајрактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Плевља*, Споменик, LXXIX (1936) 33, 51 (за Херцеговачки); Ст. П. Дџансџов, *Неколко документи дадени оиџ турскиџе Сулџани на Рилскиџ мџнастир*, Сборник на народни умотворения, наука и книжнина, IV (1891) 612-613, (за Ђустендилски; међутим, изгледа да је око 1575, када је извршен откуп, област око Рилског манастира била припојена Софијском санџаку); Зиројевић, *Имање манастира Дечана*, 412 (за Дукађински). Бурђев је погрешно тврдио да је Црну Гору мимоишла „продаја цркава”. Његов „сигурни доказ”, да су „године 1570. манастири плаћали углавном исте суме (чак неки и мање) и на исти начин” (мислећи на порезе), никако не мора да значи да није било „продаје” (Б. Бурђев, *Улога цркве у стварању историје српског народа*, Сарајево 1964, 159). Поврх тога, Црна Гора је тада припадала Дукађинском санџаку, а у њему је поуздано било „продаје”.

8 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и леиописи*, Београд - Ср. Карловци 1927, 267.

„Продаја цркава” је почела упоредо с прављењем нових пописних дефтера почетком Селимове власти. Уношење података у нове дефтере, поготово ако стари нису били коришћени као предложак, могло је одузети пописивачима и до две године, у зависности од величине сањака. Такође, треба имати у виду да попис свих сањака нису почели у исто време, тако да ни „продаја” није била свуда спроведена исте године. Као хронолошки оквир може се узети раздобље између 1567. и 1571. године,⁹ међутим, и ту има изузетака. Манастир Св. Јована Рилског је откупио своја имања тек 1575. године, у време када је по заповести султана Мурата III пописиван Паша (Софијски) сањак.¹⁰ Монаси Дечанског манастира откупили су своја имања тек 1583. године.¹¹ Да ли су то били посебни случајеви, или је то важило за све манастире у овим сањацима (Софијски, Дукађински), да ли је било још сањака у којима откуп није био завршен у време Селима II, или се ту можда радило о неким заостацима у исплати (дуговима), све су то питања на која се још увек не може одговорити.

На „продају цркава и манастира” може се, с једне стране, гледати као на једну од степеница у дугогодишњим напорима османских правника да уједначе, дефинишу и са шеријатом ускладе један од кључних елемената правног система: земљишне односе. Она се, као мера, једним својим делом у потпуности уклапала у основне принципе османског аграрног система, без обзира на то на који начин и у ком обиму је могла да буде спроведена. Управо пред крај владавине султана Сулејмана Законодавца, велики муфтија Ебусууд, уз помоћ дефтердара Мехмед-челебије, коначно је систематизовао правне односе на земљишним поседима. Сву земљу је поделио на три врсте: ушурску, харачку и миријску (државну земљу). Као новоосвојена, Румелија је спадала у категорију *државне земље*. Један од докумената у којима је потом објаснио ову поделу био је и канун за Скопље и Солун из 1568/9

9 В. литературу у нап. 7.

10 Жансзов. 612-613.

11 Н. Kaleši - I. Eren. *Četnaest turskih fermana manastira Dečana*. Glasnik Muzeja Kosova, X (1965-1970) 316. Међутим, Јастребов наводи ферман из 1581. који упућује на закључак да је откуп баш тада извршен (Јастребов. *Манастир Дечани*. 179-180). То остаје под знаком питања јер је документ толико пропао да се већим делом не може прочитати (Турски документи манастира Дечана, ДК-213).

(976. по хиџри), који је непосредно претходно „продаји манастира”.¹² Сунџина тада дефинисане државне земље (*arz-i mīlī, arz-i memleket*) састојала се у томе да се она никако није смела претварати у потпуно приватну својину (*mīlk*), а самим тим ни завештавати (давати у вакуф), без обзира на то да ли је у рукама муслимана или хришћана. Над њом није постојало право својине, него искључиво *право коришћевања* исказивано термином *tasarruf*. То право се реализовало добијањем тапије (*tapınāmc*). Самим тим, миријска земља се није могла куповати нити продавати; био је дозвољен само *ценос права коришћевања* (*intikal, tefviz*) на другу особу, и то искључиво са знањем *господара земље* (*sahib-i arz*). Сви ови термини су, наравно, и раније коришћени, међутим, како тада није било прецизних и детаљних објашњења попут наведених, слободна и погрешна тумачења доводила су до различитих злоупотреба. Међу највеће спадали су купопродаја државне земље међу рајом и њено завештавање. Како се каже у капуу, чак су и кадије, иако је било противно шеријату, то дозвољавале и издавале хуџете и вакуфнаме. Зато је тада строго наређено да се не гледа у старе дефтере и не преписује из њих.¹³

На приказу земљишних односа задржао сам се зато да бих указао на то да се „продаја манастира” не може посматрати одво-

12 Ö. L. Barkan, *XV ve XVI İnci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, I, *Kanunlar*, İstanbul 1943, 297-299. Исте врсте злоупотреба навеле су и у ферману Светогорцима, уп. А. Фотић, *Света Гора*.

13 Исио. О миријској земљи уп. такође: Н. İnalçık, *Land Problems in Turkish History*, у: *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*. (Collected Studies). Variorum Reprints, London 1978, IV, 222-223; Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам (с посебним обзиром на аграрне односе)*, ГИДБИХ, IV (1952) 22-26. Овај канун би можда могао да пружи и објашњење за примећену, али досад неразјашњену огромну разлику између ранијих дефтера и дефтера прављених у време Селима II, када је реч о броју цркава и манастира. Многи манастири су тек тада први пут били уписани у дефтере, иако је очигледно да су постојали и раније (уп. О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984; А. Stojanovski *Vranjski kadiluk u XVI veku*, Vranje 1985, 185). Тада су статус и поседи манастир уједињени. Може се само нагађати зашто нису били уписани у пописне дефтере пре ове реформе. Можда су били уписани у посебне вакуфске дефтере (ако су им имања била на земљишним вакуфима муслиманских великодостојника), можда су били на царским хасовима, а највећи број је вероватно био *hariç ez-defter*, јер су били или ослобођени пореза, или врста пореза који су давали није одговарала намени таквих пописних дефтера.

једно од мера којима су ти односи били регулисани. Основни разлози који се наводе приликом „продаје манастира“ то и потврђују. Они би се могли поделити у две групе.

У првој групи би се налазили разлози који су везани за земљишне односе на државној земљи: држање земље без одговарајуће потврде (*итатије*), противправна куповина и поклањање миријске земље као да је она у пуној приватној својини (*мулку*), и потом завештавање (увакуфљење) те земље у рајинском притежавању монасима или црквама, иако је добро познато да државна земља не сме да се држи као вакуфска. За другу групу разлога, формално гледано, могло би се рећи да је проистекла из усклађивања затеченог стања и закона са шеријатом. Имовина у потпуној личној својини (*мулк*) могла се увакуфити, али завештање није смело да буде пасловљено на одређену цркву или манастир, што се до тада толерисало. Услов је био да вакуф гласи на имена монаха дотичног манастира, да је намењен издржавању искушеника, слугу, сиротиње, путника и изградњи мостова и чесама.¹⁴ Сви наведени разлози су се толико добро допуњавали да је „продаја“ обухватила готово сваку јединицу непокретне имовине манастира и цркава.

Правни основи по којима се спроводила „продаја цркава и манастира“ не могу се разумети ако се немају на уму огромне разлике и посебности у претходним статусима манастира и њихових имања. Овакве разлике карактеришу нарочито први век османске владавине на Балкану и представљају последицу политике постепеног привикавања на нову власт. Поред те политичке нужности, разлике је условљавала и неразвијеност тадашњег државног бирократског апарата, као и неуједначеност закона. Манастирима су ранији поседи, у истом или мањем обиму, потврђивани према њиховом значају, величини, а најчешће према потреби. Неки су се водили као тимари (нпр. Св. Јован Претеча - Маргарит код Сера, Манасија и Раваница у Смедеревском санџаку), неки као мулковани (Метеори). Било је случајева да су њихови поседи третирани и као вакуфи (где су манастири били *господари земље*), а то се није односило само на воденице, бапште и винограде, него и на читава села (Маргарит), што према каснијој Ебусуудовој

¹⁴ Поред оних у *Прилозима*, уп. разлоге за „продају“ наведене у: Фотић, *Свети Гора*.

дефиницији државне земље никако не би могло бити могуће. Земља се држала углавном на основу султанских берата, који су обнављани после сваке смене на престолу, и на основу кадидјских хуџета. Слично шаренило владало је и у давању различитих пореских олакшица, а било је и потпуног ослобађања од свих дажбина.¹⁵

Овако разнолика ситуација на терену, оптерећена при том и злоупотребама наведеним у поменутом кануну за Скопље и Солун, нашла се, наравно, у великом раскораку са законодавним кретањима. Учвршћивањем османске државе у њеном европском делу нестало је политичке потребе за многим повластицама и оне су полако почеле да се укидају. Током времена, највећим делом у првој половини XVI века, црквама и манастирима је прво био одузет статус *господара земље* (*sahib-i arz*) (наравно, оним малобројнима који су га уопште имали), тј. укинута су њихови тимари, и у том смислу мулкови и вакуфи. Када су били сведени на статус раје, што ће рећи када су им права сведена на *право коришћевања* (*tasarruf*) земље под другим господаром земље, поставило се питање поседовања тапија. А управо су тапије биле они документи које манастири у време „продаје” нису имали. Поседовали су углавном хуџете и берате, које су обнављали приликом сваке смене султана. (Ово се односи на већину поседа који су били признати још у време освојења; тапије су имали углавном на оне поседе које су добили завештањима или су их купили у новије време, али су по вредности такви манастирски поседи најчешће били безначајни.) С друге стране, огромна већина поседа била је третирана као црквени/манастирски вакуфи. А они су били апсолутно неприхватљиви на државној земљи. Према поседима у пуној приватној својини (*мулк*), примењиван је, опет, други аршин. Они су посматрани као манастирски вакуфи завештани на начин који шеријат није дозвољавао: манастирима, а не калуђерима, сиротињи, пут-

15 Н. Inaldžik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog Carstva*, Prilozi za orijentalnu filologiju, III-IV (1952-53) 47; Б. Ђурђевић, *Хришћани савезје у северној Србији у XV веку*, ГИДБИХ, IV (1952) 166-168; N. Beldiceanu, *Margarid: un timar monastique*, Revue des etudes byzantines, XXXIII (1975) 227-255; Alexander, 96-97; Б. Недков, *Османотурска дипломатика и палеографија*, II, Софија 1972, 14-16; Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ, CCCXX (1980) 72-74; F. Spaho, *Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševo*, POF, 28-29 (1978-79) 367-369. Све ово је наведено само као илустрација без намере да се д потпун преглед свих врста и статуса црквених имања пре „продаје”.

пицима, за чесме, мостове и у друге дозвољене сврхе, како се то формално захтевало. Сасвим је сигурно да је и највећи део манастирских поседа из категорије мулка потицао из предосманлијских времена. Као доказе за порекло такве имовине манастири су имали повеље - даровнице хришћанске властеле из ранијег доба. Иако је било сасвим јасно да то нису акта о завештањима сачињена према прописаном шеријатском обрасцу, такви поседи су признавани по освојењу. Мада су на тај начин били признати и постојали већ готово столеће и по, Ебусууд се, припремајући „продају“, одједном „досетио“ да потребни шеријатски услови нису испуњени, па их је третирао као манастирске вакуфе завештане на непрописан начин. Овакво тумачење, у ствари проналажење законског оправдања, несумњиво указује на то да је, ипак, реч о политичкој мери, колико год да је она имала ослонац у шеријату. Проблем се, свакако, могао решити и на друге начине, а не конфискацијом свих имања и њиховом продајом.

*

Опрезности ради, неопходно је дати неколико терминолошких напомена. Досадашње искуство показује да управо вишезначност одређених појмова представља средишњи проблем који онемогућава да се прецизно протумачи статус манастирске/црквене имовине (и не само ње) у Османском Царству. Тај проблем се посебно увећава када му се додају недоследност и немарност османских канцеларија, што га понекад чини готово нерешивим.

У државну земљу спадали су: њиве, мезре, ливаде, летњи и зимски пашњаци. У потпуној приватној својини (*мулку*) могли су бити: виногради, баште (*bagçe*), повртњаци (*zemîn-i bostan*), воћњаци, млинови, куће, дућани, стока и сл. Иако је спадало у мулк, оно што се налазило на миријској земљи давало се под тапију (в. *Прилог* бр. 1, 2, 3 и 5). Термин *mülk* (пл. *emlāk*), поред тога што је строго правно означавао имовину у пуној приватној својини, могао се употребљавати и у општем значењу било какве имовине, па чак и у значењу *поседовања права припјеживања* (*hakk-i tasarruf*). У том смислу се некада употребљавао и за њиве, ливаде и друге категорије миријске земље.¹⁶

16 На пример, калуђери из Зографа су за неке хиландарске вакуфске њиве тврдили да су њихова имања (*mülkümüzdür*) (В. Бошков, *Мара Бранковић у јурским документима из Свете Горе*, Хиландарски збор-

Термин *притежавање* или *држање* (*taşarruf*) такође се вишеструко користио. Он јесте изражавао правну везу између рајетина и његове баштине (*чифта*), али исто тако и везу између спахије (господара земље) и његовог тимара, па и у потпуно другом смислу везу између санџак-бега и његовог санџака, а поред тога и још много штошта друго.

Највеће недоумице изазивао је појам *црквени* или *манастирски вакуф* (*kenisa vakfi, kilisa vakfi, manastır vakfi*), јер се овде термин *вакуф* узимао само у једном његовом значењу, као израз који подразумева статус *господара земље* (*sahib-i arz*), што је својствено земљишним вакуфима муслиманских достојанственика.

Први османста који је указао на изненађујућу употребу појма *вакуф*, када је реч о манастирским поседима, био је Паул Витек. У ферману из 1491. године, који се односи на имања светогорског манастира Кутлумуша, појам *вакуф* превео је, уз извесну ограду, као „власништво, имовину” (*propriété*). Преводeћи га тако, а немајући довољно докумената да га у потпуности разјасни, помислио је да је манастир при том био и *господар земље*, што би било логично да је у питању муслимански вакуф. Такво тумачење Витек је оправдавао повлашћеним статусом светогорских манастира.¹⁷ Међутим, све већи број објављених докумената о црквама и манастирима у време османске власти (укључујући и ове у *Прилозима*) данас је ипак омогућио прецизнији приступ значењу појма *црквени вакуф* (*kenisa vakfi*).

ник. 5 (1983) 206 и факсимил бр.1). Нарочито у тапшјама то поседовање права притежавања долази до изражаја, када се за њиве на мирјиској или вакуфској земљи каже да њима *располажу као са власнишћивом* (*malikâne mutasarrif etmek*), да су *њихово кулљено власнишћиво* (*mülk-i müsterasidur*) (уп. Н. Hadžibegić, *Turski dokumenti Grbaljske župe iz XVII stoljeća*, POF, I (1950) 47-49; А. Fotić, *Tapiname on Vakıf Lands - Contribution to the Ottoman Diplomats*, *Balkanica*, XX (1989) 266-270).

17 Тај део из фермана гласи: „... bagların ve değirmenlerin ve yerlerin ve tarlaların ... şol nesne ki bunların kilisaların vakfidur...” (Lemerle - Wittek, 423, 427-428). То размислање коментарисала је много година касније Е. Захариаду, када је њихову недоумицу још више појачала питајући се како је могуће да се, ако је то *власнишћиво*, у наредном документу у истом чланку, за иста имања каже да су само у *притежавању* монаха (*kadimden bunların taşarruflarında ola*) (Е. Zachariadou, *Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1595-1520*, *Südost-Forschungen*, XXX (1971) 22-23). Термин *вакуф* би прецизније било превести као *завешћана имовина*, што без потврде у другим изворима није довољно за тврдњу да је Кутлумуш на помнутим поседима тада уживао статус господара земље.

Пре свега, арапски појам *wakf* у Османском Царству се употребљавао у најопштијем смислу, да означи сваку задужбину (завештање), а најчешће опу у верске богоугодне сврхе. И то без обзира на то да ли је завештање учинио муслиман или немуслиман (хришћанин, Јеврејин). Хришћански вакуф је био дозвољен по ханефитском тумачењу шеријата, које је било на снази у највећем делу Османског Царства. Хришћанин је могао да завешта своју имовину цркви/манастиру, мада не и да је наслови на њих; постојао је важан услов без чијег је испуњења вакуф био ништаван, а то је да се завештање и приход од њега троше на сиромаше и на црквену/манастирску сиротињу, у коју су убрајани и попови и калуђери. Такође, дозвољавало се и завештавање за опште добро и у друге сврхе које су по исламу важиле као богоугодне: за чесме, болнице и сл.¹⁸

Када је В. Бошков објавио део раних докумената из Архиве манастира Хиландара, показало се да је појам *вакуф* употребљаван да означи чак и оне задужбине и завештања учињене пре успостављања османске власти на Балкану, у време српских и византијских владара. О томе недвосмислено говори представка (arz) кадије Ђумулдине, Фетхулаха, у вези са спором између Хиландара и Зографа око пашњака у Комитиси. На једном месту кадија наводи монахове тврдње: „ово је вакуф манастира Хиландара деспотовог порекла ... Да је то тако било ми имамо вакуфнаму и сведоке” (Despot aslından Hilandar manastırına vakf olub ... bu vechle olduğuna vakıfnāmetmüz ve şahidlerimiz dahi var)¹⁹ Из даљег текста се види да су они ту вакуфнаму и показали.

Дакле, не само што је појам *вакуф* искоришћен да означи завештање цара Душана него је чак и његова ктиторска повеља, даровница манастиру Хиландару, названа *вакуфнамом*.

Ако, према томе, појам *вакуф* схватимо *искључиво као завештању имовину*, онда је сасвим јасно како је могуће да један манастир и његови поседи истовремено буду манастирски вакуф и да припадају тимару, или да се чак налазе на муслиманском земљишном вакуфу. На пример: поседи манастира Св. Николе у

18 A. Akgündüz, *İslām Hukukunda ve Osmanlı Tarihinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, 173-174. Уп. такође са условима из праксе, који се наводе у *Прилозима*.

19 Бошков, *Мара Бранковић*, 207-208, факсимил бр. 2. Бошков је показао да се под „деспотом” крио цар Душан (исто, 194-195, 200).

прилепској области наведени су као манастирски вакуфи, али су чинили тимар неколицине спахија. Такође, приходи од вакуфа манастира Св. Ђорђа улазили су у тимар Сулејмана, сина Џафера, као део његовог прихода од села Смилево у Мелничкој нахији.²⁰

Цитирани примери наводе на крајњи опрез с којим треба прићи оним турским документима у којима појам *вакуф* није ближе одређен. Очигледно, првенствено га треба схватати као завештање, завештану имовину и поседе, а само изузетно у њему треба тражити потврду за статус господара земље, као што је то случај с муслиманским земљишним вакуфима. Другачије речено, огромна већина земљишних поседа које су манастири држали по успостављању турске власти, и које су им те власти признале, били су вакуфи једино зато што су били добијени путем завештања.

*

Конфискација и „продаја црква“ почеле су упоредо с новим пописивањем санџак. Како образложења „продаје манастира“ нису у детаљима била позната ни пописивачима, па ни самим кадијама које су контролисале пописивање санџака, централна власт се потрудила да уз заповест да јасна упутства. Такво једно практично упутство налази се и у заповести пописивачима Крушевачког санџака (в. *Прилог* бр. 1). Експозиција фермана почиње тиме да је тадашњи муфтија (Ебуссууд) приликом уобичајеног обнављања права и повластица по устоличењу новог султана одбио да овери хуџете о завештањима црквама и манастирима. Уместо тога, он је Царском Дивану послао преписе своје две фетве о начинима поседовања црквене непокретне имовине. Те две фетве, цитиране у ферману, у суштини су потпуно сагласне с осталим његовим фетвама о том питању (в. *Прилог* бр. 5). Из фетви се јасно види да се државна земља није смела увакуфљавати, док се с осталом имовином у пуној приватној својини (*мулку*) то могло чинити, али уз услов да се не завештава манастиру, него калуђерима, сиротињи, путницима и сл. Међутим, у неким Ебуссуудовим фетвама ипак постоје одређена ограничења, као на пример, када се прилично неодређено указује

20 *Ойширен йотисен дефтер Но.4 (1467-1468 година)*, под редакција на М. Соколоски и др А. Стојановски, у едицији *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, Скопје 1971, 107; *Ойширен йотисен дефтер за Кустендилскиот санџак од 1570. година*, превод, редакција и коментар А. Стојановски, у едицији *Турски документи ...*, том V, књ. IV, Скопје 1985, 135-136.

на то да није правоваљано завештавати имовину великим и богатим калуђерским заједницама (в. *Прилог* бр. 5, фетве бр. 2 и 3). Оваква неодређеност остављала је могућност да се самовољно процењује шта се подразумева под „сиромашним“ калуђерима.

С друге стране, фетве у приложеном ферману не садрже један веома интересантан параграф. Иако завештавање државне земље није било дозвољено, султан је по извршеној „продаји“ могао према потреби дозволити калуђерима да заједнички притежавају неку земљу с тапијама, с тим да када неки од њих умре, земља остане у рукама осталих калуђера без плаћања тапијске таксе. Такав став садрже заповест и фетва издате приликом „продаје“ поседа светогорских манастира.²¹ (Та повластица ипак није била специфична само за светогорске манастире; познато је да је дата и другим већим и значајнијим манастирима: Метеорима, Св. Јовану Претечи и Косаници код Сера.)²² Том повластицом је практично омогућено да државна земља у истом обиму вечито (тј. док султан то не промени) остане у рукама калуђера одређеног манастира. Ебусууд је тврдио да је то исправно и да се тако нешто не може сматрати вакуфом (в. *Прилог* бр. 5, фетва бр. 1). Не треба ни помињати колико је таква повластица, како је то још Витек приметио, била у супротности са суштином односа на државној земљи и њеним обавезним давањем под тапију.²³ Тиме је сам велики реформатор закона о начину држања државне земље створио могућност да се исти закон легално заобиђе уколико то налаже политичка потреба.

Пошто су у експозицији фермана помоћу фетви објашњени разлози, наређен је даљи поступак. Како се кренуло од тога да треба одузети сву земљу која се држала под именом манастирских и црквених вакуфа, пописивачима санџака је прво заповеђено да напишу све манастирске и црквене вакуфе, и велике и мале, те да сачине посебан дефтер. (Колико се зна, до сада у архивима није пронађен ниједан сличан дефтер; ако су уопште сачувани, они би могли да буду можда најзначајнији извори за проучавање стања цркава и манастира под османском влашћу у XVI веку.) Према том дефтеру, потом, требало је да отпочне продаја и давање земље под тапију. Калуђерима се остављала предност приликом откупљивања

21 Уп. Фотић, *Света Гора*, и ранији превод у: Lemerle - Wittek, 456, 458.

22 Alexander, 98; Фотић, *Света Гора*.

23 Lemerle - Wittek, 465.

њихових дотадашњих поседа, с тим што су били дужни да плате пун износ тапијске таксе, онолики колики би био паплаћен сваком другом. Када је реч о државној земљи, нису одузимане само оне њиве и ливаде или папњаци које је власт третирао као „вакуф на државној земљи” (ако је таква могућност уопште постојала), а за које су калуђери поседовали потребне документе (тапије).

Непрописно завештана имовина у потпуном поседу (*мулк*) такође се одузимала. Ако су ктитори (приложници) или њихови наследници били живи, таква имовина би им се враћала. То значи да су они били слободни да раде с њом што год су желели, па и то да је опет завештају истом манастиру, али на шеријатски дозвољен начин (уз услов да завештање гласи на манастирску сиротињу и сл.). Међутим, ако ктитори или њихови наследници нису били у животу, таква имовина се одузимала у корист фиска (*Безт ul-māl*). То значи да су калуђери могли да је откупе на лицитацији попут било ког другог, наравно, уколико су за то имали средстава. Једино што није подлегало конфискацији била је имовина у потпуном поседу која је завештана на дозвољен начин, не манастиру, него калуђерима. Такво завештање кудије су смеле да региструју судским путем и да издају *вакуфнаме*. Наравно, и од дела такве имовине која се налазила на државној земљи (виноград, башта) узимала се тапијска такса, уколико то није било већ раније прописно регулисано. Треба напоменути да је и такве имовине сигурно било, али не треба сумњати да је њена величина била безначајна у односу на имовину која је подлегала продаји.

Суме које су манастири морали да прикупе и исплате биле су веома различите. У Сремском санџаку највише су платили манастири Крушедол (32.000 акчи), Шишатовац и Ново Хопово (по 26.000), потом Петковица и Кувеждин (по 12.000). Остали фрушкогорски манастири платили су знатно мање.²⁴ Зна се да је манастир Св. Јована Рилског за своје огромне поседе платио 60.000 акчи.²⁵ Манастир Дечани морао је да издвоји 15.000 акчи, што према висини откупне суме значи да он, ако је некада и био један од најбогатијих српских средњовековних манастира, многе поседе није успео да сачува.²⁶ Откупна цена поседа свих светогорских манастира у

24 Đurđev, *Prodaja*, 243-245.

25 Джансъзов, 613.

26 Зпројевић, *Имање манастира Дечана*, 412.

Солунском санцаку износила је 14.000 златника и 130.000 акчи, што би укупно било 970.000 акчи.²⁷ Није познато колико је од те суме отпало на сваки светогорски манастир посебно. (У наведени износ, по свему судећи, нису ушле суме оних светогорских поседа који су се налазили ван Солунског санцака, изузев Лимноса.)²⁸

Висина сума свакако јесте била показатељ величине поседа и моћи манастира, али је она највише зависила од врсте поседа и начина поседовања. То значи да су откупне суме ипак само релативан ослонац за упоређивање богатстава манастира.

Сремски манастири су, изгледа, и приликом наредног пописа (1578) плаћали извесне суме које су се водиле као заостатак дуга, како то наводе Ђурђевић и Зиројевић. Иако мисли да је реч о исплаћивању у ратама, О. Зиројевић с правом задржава извесну резерву, јер за такво тврђење нема директне потврде у документима.²⁹

Откуп су пратили и проблеми, а највеће су правили они који су већ били бацили око на неко имање. То је изискивало да манастири прикупе додатна средства за покретање судских поступака. Такве неприлике имали су калуђери Дечанског манастира. Пошто су већ били откупили своје поседе и за то добили потребне документе, извесни закупник (*mültezim*) дао је царској благајни већу суму и покушао да присили калуђере да му предају манастир. Калуђери су то одбили и затражили фетву од муфтије упитавши да ли он има на то право. Захваљујући негативном одговору успели су да сачувају своја имања.³⁰

Судећи по приложеном ферману, поред „продаје”, истовремено је спроведена још једна мера. Укинута су сва давања дажбина са манастирских поседа одсеком, а уведена је обавеза давања десетка, саларије и осталих дажбина, и то у готовини. То је, штавише, постављено и као услов при откупљивању поседа. Одсеци су се

27 Lemerle - Wittek, 451, 454; Фотић, *Свети Гора*.

28 А таквих поседа је било и у веома удаљеним санцацима, као што је нпр. Чапад, уп. регест фермана у: Бошков - Бојанић, 191.

29 Ђурђевић, *Продаја*, 246; Зиројевић, *Поседи*, 59, 76, 81, 86, 90, 105, и нарочито 110, где се пита није ли то можда откуп неких нових имања.

30 Превод фетве у: Јастребов, *Манастир Дечани*, 178. Не знајући о чему се ради, Јастребов је фетву насумице датирао у период владавине Сулејмана Величанственог, на шта је О. Зиројевић већ указала (Зиројевић, *Имање манастира Дечана*, 412). И касније, 1598. године, покушали су овом манастиру да одузму земље тврдећи да их држе као вакуфске (у смислу незаконито завештане државне земље). Међутим, у томе нису успели јер су калуђери показали тапције из времена продаје манастира (Kaieši - Eren, 313, 316. Превод документа на српски језик није довољно прецизан, тако да може изазвати забуну: зато уп. транскрипцију на стр. 331).

најчешће повећавали приликом обнове повластица поводом ус-толичења новог султана. Изгледа да они нису били повећавани за време дугогодишње владавине Сулејмана Законодавца, па су, због падања вредности акче, постали знатно нижи од оне вредности која би се добила узимањем десетка и salariје. И у ферману издатом светогорским монасима посебно је подвучено да такве мале мукате наносе штету државној благајни. Поред тога, монаси су десетинске земље придруживали онима за које се плаћало одсеком, па су на тај начин избегавали обавезе.³¹ Сремски манастири су, ипак, давали одсеком фиксне суме уместо десетка (*bedel-i ʿöşür*), наравно увећане, како се то увек чинило приликом спровођења већине нових пописа.³² Тиме су се укидале старе повластице и повећавала давања манастира, а истовремено се обезбеђивало доследно поштовање одредби о начину коришћења државне земље.

*

На крају, можда би се још једном требало осврнути на израз *црквени* или *манастирски вакуф* (*kenisa vakfi*). После недвосмисленог Ебусуудовог објашњења да је тако нешто формално шеријатски неприхватљиво, подразумевало би се да је он после „продаје” био избачен из употребе. Он је, међутим, и даље коришћен у османским канцеларијама. Иако с правне стране неприхватљив, задржан је у употреби као краћи и оперативнији (али не и јаснији) термин. Значи, на онај исти начин као што су се у документима користили толико уобичајени изрази попут: *манастирска њива*, *манастирски пашињак* и сл., а подразумевало се да их калуђери само притежавају.

Можда би најбоље било да се то покаже на неколико карактеристичних примера. Израз *црквени вакуфи* (*kenisanun evkafı*) употребљен је у хиландарском ферману из 1575. године. А управо у том ферману обнављају се обавезе и права светогорских манастира из времена „продаје”, па се чак цитира и фетва чија садржина у потпуности оспорава постојање црквених вакуфа.³³ Коришћен је и у митрополитским бератима, као, на пример, у онима из 1703. и 1780. године: „зграде, дућани ... који су завештани црквама” (*kenisalarına vakf olan buyūt ve dekaķin*).³⁴ Употребљаван је, дакле, да значи

31 Фотић, *Света Гора*; Lemerle - Wittek, 456, 458.

32 McGowan, 105, 196, 229, 230, 239, 240, 260, итд.

33 Бошков - Бојанић, 189.

34 Џ. Кабрда, *Два берата на софийския и видинския митрополити оти*

црквене и манастирске поседе у истом смислу као што се то чинило у честим синтаagmaма „вакуфи (ливаде, виногради) који припадају цркви“ (kilisaya müteallik vakıflar, manastıra tabi^e çairleri, manastıra baglu bagları). Међутим, било је и таквих случајева завештања црквама (а не монасима) какве званични акти никако не би смели да садрже: „zaviještali su spomenutom manastiru nekoliko vinograda i njiva“ (keniseye bagdan ve tarladan birer mikdar vakf edüp).³⁵ Баш тако је било записано у хуџету шеријатског суда, који је оверио кадија Црне Горе 1637. године. Таквих недоследности, некада заиста збуњујућих, било је веома много у османским канцеларијама.

*

Поставља се питање какве су биле последице „продаје“ по манастире и цркве. Нема сумње да је та мера тешко погодила већ прилично осиромашену хришћанску цркву. Свакако, најгоре су прошли мали и немоћни манастири са сиромашним братством, а таквих је било највише. Многи манастири су тада запустели, па су заједно са оним раније порушеним и напуштеним манастирима продати другима. Како сведочи савремени запис, који је вероватно сачинио монах српског манастира Милешеве: „кто немоцан бѣ къ искоупакнiю своего си манастира и мѣста, штгоном беше“.³⁶ Порушени манастир Мунтаљ у Срему са припадајућом земљом купио је заим Бајазит-бег за свега 60 акчи ташијске таксе. Калуђери Старог Хопова нису сами могли да исплате целу суму, па им је у помоћ притекао јузбаша Добросав из Ирига. Сакупивши заједно 1.000 акчи, откупили су манастир, тако да је он остао у рукама монаха. Са манастиром Врдником је било другачије: калуђери су се разбежали, па се као купац са 3.000 акчи појавио извесни Пејо из Купиника, и како нико није понудио више, манастирска земља, њиве, виногради, баште и ливаде уписани су на њега.³⁷ Велики и богатији манастири,

първата половина на XVIII в.”, Известия на Института за Българска история, 7 (1957) 384, 397; С. Кемура - В. Ђоровић. *Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII. и XIX. стољећу*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини. XXIV (1912) 418.

35 Hadžibegić, *Turski dokumenti*, 39.

36 Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски записи и напѣписи*, књ. I, Београд 1902, бр. 716.

37 Đurđjević, *Prodaja*, 244; Зиројевић, *Поседи*, 65, 83, 105. Када је овај последњи манастир опет оживео и када је и на који начин поменути Пејо опет та имања преписао на калуђере, не зна се, али то је свакако било пре новог пописа 1578 године (Зиројевић, *Поседи*, 65).

какви су били светогорски, много лакше су налазили нове ктиторе. Најчешће су се за помоћ обраћали осведоченим православним покровитељима, како руској царској породици и кнежевима, тако и молдавском и влашком војводи. Зна се да је молдавски војвода Богдан за откуп светогорског манастира Дохијара приложио помоћ од 165.000 акчи.³⁸ Неки су просили милост и по западној Европи, као монах манастира Ивилона, Данил, са патријарховом представком у рукама. Било је и светогорских манастира који овај велики притисак нису издржали, па су привремено заустели, попут Руског манастира (Св. Пантелејмон). Други светогорски манастири, пак, задуживали су се, и то најчешће код солунских и сидерокавсијских Јевреја.³⁹

*

Однос османске власти према немуслиманима и њиховим црквама и манастирима био је првенствено заснован на политичким потребама, а тек потом на правним начелима. То показује и „продаја цркава“. Османско Царство се после два века толико учврстило на Балкану да више није постојала потреба за одређеним повластицама затеченим хришћанским заједницама. У једном тренутку је оцењено да се „продајом“ може извршити велики финансијски притисак на цркву и њену имовину, и то без озбиљнијих последица. Наравно, то је учињено уз веома добра правна образложења. С једне стране, „продаја“ се потпуно уклопила у тадашње напоре османских законотвораца да коначно дефинишу, уједначе и са шеријатом ускладе односе на државној земљи. С друге стране, накнадно, после готово век и по турске владавине, „откривено“ је да приликом завештавања имовине у потпуном власништву није била испуњавана „неопходна“ шеријатска формула. На тај начин је омогућено да се овом мером обухвати готово свака јединица непокретне имовине манастира и цркава. Ово друго формалноправно образложење, у вези с непрописно завештаном имовином у потпуном приватном власништву, указује на то да мера

38 Сава Хиландарац, 324.

39 А. Е. Vacalopoulos, *History of Macedonia 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1973, 176-177; Ст. М. Димитријевић, *Документи хиландарске архиве до XVIII века*, Споменик, LV (1922) 23-24 (уз тај концепт писма сачуван је и списак светих утвари и других покретности које су тада биле поверене на чување манастиру Хиландару); Бошков - Бојанић, 190-191; уп. такође: Фотић, *Света Гора*.

није произашла само из потребе да се регулишу односи на држаној земљи, него и из жеље да се дође до додатних финансијских средстава. За цркву је то, нема сумње, био заиста велики намет. Залажући преостале драгоцености, а највише захваљујући помоћи нових ктитора, значајнији и богати манастири некако су успели да сакупе потребна средства. Најтеже су прошли мали, сиромашни и запуштени манастири, као и они већ напуштени. Неки од њих су продати, а други, уколико су и нашли начина да се откупе, деценијама су се мучили да отплате дугове.

Прилог бр. 1

ПРЕПИС ФЕРМАНА ПОПИСИВАЧИМА КРУШЕВАЧКОГ САНЦАКА⁴⁰

[Истанбул, Архив Председништва владе (BVA), D.EVM 26278. 114]

Зворничком кадији који пописује Крушевачки санцак и Мехмеду, писару дефтера, да се напише заповест:

Због мог устоличења на царски престо, сви су на Узвишену порту донели заповести и берате и обновили их. Неки калуђери су хуцете о завештањима која се односе на њихове цркве⁴¹ послали Његовој Екселенцији садашњем муфтији. Када су затражили да их овери, поменути Његова Екселенција садашњи муфтија је Царском Дивану послао препис часне фетве: „Ако зимије⁴² завештају државне њиве и ливаде које притежавају својим црквама, или сиротињи у црквама, или калуђерима и за мостове и чесме, то никако није правоваљано. Потпуно је лажно. Потребно је да се одузме из њихових руку.” И у другој часној фетви такође је наређено: „Ако наведени [зимије] на поменути начин завештају своје винограде, млинове, бабите, куће, дућане, који су на државној земљи, стоку и целокупну имовину која је у њиховом потпуном правоваљаном поседу [мулку], ако завештају цркви, то никако није правоваљано. Следствено томе про-

40 Фотокопију овог документа и препис документа у Прилогу бр. 4 љубазно ми је уступила проф. др Душанка Бојанић. Овом приликом јој најсрдачније захваљујем.

41 Термин *kenisa* се употребљавао да означи како цркву, тако и манастир.

42 *Зимија* - штићеник, назив за хришћане или Јевреје којима је османска држава била дужна да пружи личну, имовинску и моралну заштиту уколико плаћају харач.

верити. Ако кације издају вакуфнаму, то такође никако није правоваљано. Ако су ктитори [вакифи] или њихови наследници живи [све завештано] остаје у њиховом потпуном поседу [мулку]. Узевши их [назад], притежаваће их, а држави ће давати шеријатске и обичајне дажбине. А ако ктитори и њихови наследници нису у животу, све припада Бејт ул-малу. Треба да се одузме и уз [праву] цену прода онима који затраже. Ако наведену имовину у потпуном правоваљаном поседу [мулку], поменути [зимије] нису завештали својим црквама, него су завештали својим калуђерима, сиротињи или мостовима и чесмама, нека кације, на основу исправности, дозволе њихово увакуфљење. И ако то судски региструју, то је правоваљано и шеријатски. [Такве задужбине] не узимају се из њихових руку. Нека их притежавају на основу поменутих услова и сви нека предају шеријатске и обичајне дажбине без остатка.” Стога сам заповедно да се сва земља у Румелијском вилајету која се придржава под именом црквених вакуфа, на основу шеријатске фетве издате по том питању, одузме из руку калуђера и уз тапију да другима. Ако је сами прихвати, нека им се да назад уз тапију каква се даје свима другима и уз услов да предају десетак и [остале] дажбине. Да се укину мукате⁴³ оних њихових чифтлука за које се [узимао] одсек: да се узима десетак и [остале] дажбине.

Наредно сам: када приспе моја часна заповест, на основу моје часне наредбе посебно попишите све велике и мале црквене вакуфе који се налазе у поменутом санџаку и сачините дефтер. Када буде готов, ако попови и калуђери, како захтева шеријат, уз одговарајућу цену прихвати тапије какве се дају свима другима, уз услов да предају десетак од житарица и остале дажбине, вакуфе који се односе на све цркве и вакуфе без наследника упишите на њих[ова задужења]. Њихове тапијске таксе да узмете у корист државе. У руке им предајте потврде. Нека их [вакуфе] притежавају, обрађују и обделавају. Десетак од произведених житарица и саларију која се узима по кануну, да узимате и да задржавате за државу. А ако они сами не прихвати, вакуфе који се односе на њихове цркве дајте на поменути начин уз тапију другој раји која их затражи. Нека их обрађује и обделава. Десетак и остале дажбине да узимате за државу. Ако су ктитори [вакифи] или њихови наследници живи, [све завештано] остаје у њиховом потпуном поседу [мулку]. Узевши их [назад], нека их притежавају, а шеријатске и обичајне дажбине да узимате у име државе и да задржавате. На поменути начин то упишите у вилајетски дефтер. Ако ктитори [вакифи] или њихови наследници нису у животу, а реч је о имовини у потпуном поседу [мулку] и стоци, све [завештано] припада Бејт ул-малу. На основу шеријатске фетве, уз [праву] цену, продајте у име државе онима који затраже и претворите у готовину. Ако наведену имовину у потпуном пра-

43 *Мукаџа* - овде означава суму која се давала одсеком.

воваљаном поседу [мулку] поменути [зимије] нису завештали својим црквама, него су завештали својим калуђерима, сиротиња или мостовима и чесмама, нека кадије, на основу исправности дозволе њихово увакуфљење. И ако то судски региструју, то је правоваљано и шеријатски. [Такве задужбине] не узимају се из њихових руку. Нека их притежавају према поменутиим условима. Шеријатске и обичајне дажбине, без остатка, од свих да узимате и да задржавате за државу. На поменути начин ново написане потврде упишите у дефтер. Да се пониште мукате оних њихових чифтлука за које се узимао одсек. Поменути нека обрађују и обделавају своје чифтлуке, а десетак од произведених житарица, саларију која се узима по кануну и остале дажбине нека за државу узимају емини са царских часова. Њихове одсеке које су давали тимарима, такође, на поменути начин да узмете назад у корист државе. Колико год да је спахији уписано од постојећег прихода, нека се даје у готовини. Ако преостане вишак, да узмете за државу. По овом питању никоме да не дозволите да противно мојој часној заповести поступа и да се изговара без разлога. Тако да знате. Написано 22. ребијулахира 976. године [14. X 1568].

Транскрипција:

[1] Livā-yi Alaca Hişāri taḥrīr eyleyen İzvornik kâdisına ve defter kâtiblerinden Mehmed'e hükm yazıla ki culūs-i hümāyūn'um olmağile herkes hükm ve berâtların Dergâh-i mu'allâ'ma getürüb [2] tecdid edüb ba'zı ruhbânlar kenisalarına müte'allik vaḳf olan hüccetlerin müfti üz-zemân ḥazretlerine gönderüb imzâ edtürmek [3] istediklerinde mûmâ-ileyh müfti üz-zemân ḥazretleri Divân-i hümāyūn'una şüret-i fetvâ-yi şerif gönderüb zimmiler taşarruf [4] eyledükleri mîri tarlaları ve çayırları kenisalarına veyâḥüd kenisada olan fuḳarāya veyâḥüd ruhbânlarına [5] ve köprülere veyâ çeşmelere vaḳf eyleyse âşlâ şahih olmak yokdur ḥiyānet-i 'azîmdür ellerinden alınmak lâzımdur ve bir fetvâ-yi [6] şerifinde dâhî tâ'ife-i mezbûre vech-i mezkûre üzere mîri yerlerde olan bağların ve değirmenlerin ve bağçelerin ve evlerin ve dükkânların [7] ve tavârların ve bi-l-cümle şahih mülklerin vaḳf eyleysemeler eğer kenisaya vaḳf eder ise âşlâ şahih değıldür bi-l-hâl faḥşdur [8] kuḍât vaḳfiyye verürlerse ol dâhî kaḫ'an şahih değıldür vaḳıflar veyâḥüd vârişleri ḥayatda ise mülkleridür alurlar [9] taşarruf edüb mîri cānibine ḥuḳûḳ-i şer'iyeye ve 'örfiyyesin verürler eğer vaḳıflar ve vârişleri ḥayatda değıller ise cümlesi Beyt ül-mâl'a [10] 'âiddür alınub behâları ile tâlîb olanlara bey' olunmak vâcibdür eğer mezkûrlar emlâk-i şahihe-i mezbûrelerin kenisalarına vaḳf [11] etmiş olmayub ruhbânlarına ve fuḳarâlarına yâḥüd köprilere ve çeşmelere vaḳf edenler ise kuḍât vaḳfiyyetlerine şihḫat üzerine hükm edüb [12] tescil-i hüccet edenlerise şahihdür şer'idür ellerin-

5- *...*
 10- *...*
 15- *...*

den alınmaz şerâit-i mezbûre üzerine taşarruf édüb her birinüñ bî-kuşûr hûkûk-i şer'iyyesin [13] ve 'örfiyyesin vérürler déyü buyurub imdi vilâyet-i Rûm-ili'nde kenisa vakıf ismi ile taşarruf olunan yerler bu bâbda vérilen şer'i fetvâ [14] mücebince ruhbânlar ellerinden alınub tapu ile âhara vérilüb ve il vérdüğü tapu ile 'öşür ve rusûmunı vérmek şartı ile gérü kendüler [15] kabul éderlerse vérilüb ve muķâta'alu olan çiftliklerinüñ muķâta'aları fesh olunub 'öşür ve rusûmları alınmasın emr édüb buyurdum ki hûkm-i şerifüm [16] varılduķda zıkr olunan sancakda vâkıf olan kenisaların cüzvî ve külli vakıfların emr-i şerifüm mücebince müstaķil yazub defter édüb [17] tamâm olduķdan soñra her kenisaya müte'allık olan vakıfları ve vârişleri olmayan vakıfları papaslar ve keşişler muķtezâ-yı şer' üzere [18] 'öşür terekelerin ve sâir rusûmların vérmek şartı ile il vérdüğü ecr-i mişl olan tapuya kabul éderlerse 'uhdelerine [19] édüb resm-ı tapuların mîrî için aldurub ellerine temessük vérdürüb taşarruf étdürüb zirâ'at u hîrâset étdürüb [20] hâşıl olan terekelerinüñ 'öşrin ve ķânün üzere alınacak salariyyelerin aldurub mîrî için zabt édesiz ve eđer [21] kenisalarına müte'allık olan vakıfların kendüler kabul étmezlerse âhar re-âyâdan tâlib olunlara vech-i meşrûh üzere tapu ile [22] vérdürüb zirâ'at u hîrâset édüb 'öşürlerin ve sâir rusûmların mîrî için zabt édesiz vâkıflar veyâhüd vârişleri hayatta ise mülkleridür [23] alub taşarruf éderler mîrî cânibinden hûkûk-i şer'iyye ve rusûm-i 'örfiyyelerin aldurub zabt étdüresiz ve vech-i meşrûh üzere vilâyet defterine kayd édesiz [24] eđer vâkıflar ve vârişleri hayatta deęiller ise cümlesi Beyt ül-mâl'a 'âiddür eđer emlak ve tavarlarıdur şer'i fetvâ muķtezâsınca tâlib olanlara behâlar ile [25] mîrî cânibinden şatub nakd étdüresiz ve eđer mezkûrler emlak-i şahîhe-i mezkûrelerin kenisalarına vakf étmiş olmayub ruhbânlarına [26] ve fûkarâlarına veyâhüd köprülere ve çeşmelere vakf édenler ise kuđât vakfiyyetlerine şîhhat üzerine hûkm édüb tescil-i hüccé édenler ise [27] şahîhdür şer'idür ellerinden alınmaz şerâit-i mezbûre üzerine taşarruf étdürüb her birinüñ bî-kuşûr hûkûk-i şer'iyye ve rusûm-i 'örfiyyelerin [28] aldurub mîrî için zabt étdüresiz ve vech-i meşrûh üzere müceddeden yazılı temessük deftere kayd cyleyesiz ve maķtû [29] olan çiftliklerinüñ muķâta'alarının ref' édüb mezbûrların çiftlikleri zirâ'at u hîrâset olunub hâşıl olan [30] terekelerinüñ 'öşrin ve ķânün üzere alınacak salariyyelerin ve sâir rusûmların hâşsa-i hümayûnumda olanın [31] ünenâya mîrî için zabt étdürüb maķtû'ların timara vérilenleri dâhî vech-i meşrûh üzere gérü mîrî için [32] zabt étdürüb sipâhiye her ne miķdâr nesne yazılmış ise vâkıf olan maķşûldan ber vech-i nakd vérdürüb ziyâde [33] ķalursa mîrî için zabt étdüresiz bu bâbda olan emr-i şerifüme muhâlif kimesneye bi-vech iş ve ta'allül [34] étdürmeysesiz şöyle bilesiz déyü tañrîren fi 22 Rebî' ül-âhîr sene 976.

Прилог бр. 2

ХУЏЕТ МАНАСТИРА ШИШАТОВЦА

[Музеј Српске православне цркве, 8377/9]

[Запис ћирилицом:] ...проданіе монашь...

[Прва овера:]

Ствар је таква како је написано, а предмет онакав како је изложено. Ово написа најпоизнији међу људима, Цафер син Хусама, кадија у Сремском кадилуку - нека им опрости свезнајући Бог! [М.П.]

[Друга овера:]

Ствар је таква како је забележено. Ово написа убоги Хајрудин ...? - нека му је опроштено! [М.П.]

Разлог писања документа и потреба састављања странице су следећи:

Славни међу једнакима и равнима, Сипан-чауш, који је задужен за давање тапија на винограде, баште и засејану земљу која припада манастирима у Сремском санџаку, појавио се на суду, узвишеном ослонцу и поузданом стубу часног шеријата, и у присуству Михаила, Мардарија и Антерија, калуђера манастира по имену Шишатовић [sic!], што се налази у близини села по имену Ремета које припада Варадинском кадилуку, овако је изјавио и потврдио:

„Поншто винограде, баште, ливаде и њиве, које се налазе у близини поменутог манастира у оквиру граница: од Беговог врха идући до јавног пута, одатле идући до старог пута, одатле идући до удолине по имену Надаш, одатле идући до брда по имену Прекоп, одатле идући до пута за Илијаш, одатле идући дуж удолине до трешњиног стабла, одатле идући до ораховог стабла, одатле идући до Јаношеве ливаде, одатле идући путем до Карашенкићевог [?] винограда, одатле идући до шумице по имену Тема [?], одатле идући до Петровз и Попинићеве [?] њиве, [калуђери] притежавају као посебно увакуфљене [завештање] само цркви, а не као увакуфљене путницима и намерницима, на основу свемоћне заповести потребно је да се дају под тапију. Поншто се споља није нашао нико ко би их затражио и пожелео, понуђени су носиоцима ове књиге, наведеним калуђерима који сада ту станују. Када су они рекли: „Прихватимо за 26.000 текућих сребрних акчи“, винограде, баште, ливаде и њиве, омеђене поменутиим границама, дао сам наведегим калуђерима под тапију. Из њихових руку сам узео за државу 26.000 акчи тапијске таксе. Преузевши их, дао сам им у руке потврду оверену печатом, тако да су од данас у њиховом притежавању. И они ће такође бити притежаваоци, попут других посед-

ника земље под танијом. Пошто сваке године господару земље предају шеријатски десетак и обичајне дајбине, нико споља не сме да их омета.”

Пошто је поменути изјавилац то изјавио и изложио, и пошто су његов исказ на изложени начин, лично потврдили наведени калуђери на које се односи исказ, написано је ово писмено у смислу потврде и положено у руке наведених калуђера, тако да у случају потребе њиме доказују. Написано у трећој декади месеца зилхије 977. године [27. V 4. VI 1570.]

Сведоци чина:

Хусрев кројач; Иса Бали [...?]; Аладин Халифа, хатиб; Хамза Бали; Џафер, цудија; Бали Бајрам и други.

Транскрипција:

[Прва овера]:

El-emr kemā resemē ve-ş-şedn ʿalā mā ruḳime. // Ḥurrirehu efḳār ul-enām Caʿfer bin İhsāmel-müvellā be-ḳazā-yi Sirem. // ʿUfiye ʿanhumā el-mālik ül-allām. [M.П.]

[Друга овера]:

El-emr kemā zükire. // Ketebehu Ḥayruddin el-[-...?]. ʿUfiye ʿanhu. [M.П.]

[1] Sebeb-i taḥrīr-i veşīḳa ve müceb-i taşīr-i şahīfe budur ki [2] livā-yi Sirem`de vāḳi` olan manastırlara tābi bağ ve bağçe ve ekin yerlerin tapuya vērmeğe me`mūr olan faḥr ul-emāşil ve-l-aḳrān Sinān Çavuş [3] şer`-i şerif-i şāmiḥ ül-ʿimād rāsih ül-cvtād meclisine ḥāzır olub Varādin ḳazāsına tābi` Remeta nām ḳarye ḳurbinde vāḳi` Şişātovik nām [4] manastır ruḥbānlarından Miḥāilo ve Mārdāriye ve Ānteriye nām ruḥbānlar māḥzarlarında şöyle taḳrīr-i merām ve baş-i kelām edüb [5] mezkūr manastır ḳurbinde vāḳi` Bēg depesinden taḳiḳ-i ʿamma varınca ve andan eski yola varınca ve andan Nādāş nām çuḳura varınca [6] ve andan Preḳōp nām bayıra varınca ve andan İliyāş yolına varınca ve andan çuḳur şıra tā-kıras kütüğüne varınca ve andan ḳoz [7] kütüğüne varınca ve andan Yānōş çayırına varınca ve andan yol şıra Ḳaraşenkik [?] bağına varınca ve andan Temā [?] nām ḳoriya varınca ve [8] andan Petre ve Pōpinik [?] tarlasına varınca zıkr olunan ḥudūd içinde vāḳi` bağlar ve bağçeler ve çayırklar ve tarlaları ayende ve revende [9] için vaḳf olmayub mucerred kilisaya vaḳf olmak ile taşarruf étdükleri sebebden emr-i celil ül-ḳadr mücebince tapuya vērmeḳ lāzım olub [10] ḥāricden ḫālib ü rāḡib olur kimesne bulunmadığı ecilden ḫālā sākin olan işbu ḫāmil ül-kitāb sālif üz-zıkr ruḥbānlara teklif olunduḳda [11] yiḡirmi altı biñ fiḳḳi rā`ic ül-vaḳt aḳçeye ḳabul éderüz

الامرکایہ والی علی امرک
 حترہ انوار امام حسن
 المصفاوی
 محمد علی

الامرکایہ
 حترہ انوار امام حسن
 المصفاوی

لواوردن واقفان اظہار و بیو باغ و باغ و انجور و کزیز و غیره طوبی من کما سئو او کذا الخ اما انوار الاوقاف و اصلاح اوقاف
 شریعتی و غیره المصفاوی الاوقاف کما فی قول من کذا الخ و غیره تا بعد من نام قریب و غیره و غیره تا بعد
 منقح و حاصل ازین معلوم و این بر و نام حاصل ازین درین شبان و غیره نام و ضبط اعلام اید و غیره
 مذکور حکایت قریب و این بیک و دیگر طریق عامه و غیره و این بیک و دیگر طریق عامه و غیره تا بعد
 و این بیک و دیگر طریق عامه و غیره تا بعد و این بیک و دیگر طریق عامه و غیره تا بعد
 کما سئو او کذا الخ اما انوار الاوقاف و اصلاح اوقاف و غیره تا بعد
 انجور و کزیز و غیره طوبی من کما سئو او کذا الخ اما انوار الاوقاف و اصلاح اوقاف
 خلاصه طالع و غیره و غیره تا بعد و این بیک و دیگر طریق عامه و غیره تا بعد
 بکری القیاس و غیره تا بعد و این بیک و دیگر طریق عامه و غیره تا بعد
 و غیره تا بعد و این بیک و دیگر طریق عامه و غیره تا بعد
 و غیره تا بعد و این بیک و دیگر طریق عامه و غیره تا بعد
 و غیره تا بعد و این بیک و دیگر طریق عامه و غیره تا بعد

5

10

15

dédüklerinde zikr olunan hüdüd ile maḥdüd baġ ve baġçe ve çayır [12] ve tarlaları mezbürün ruhbānlara ṭapuya vērüb mīrī için yedlerinden yiġirmi altı biñ aḳçe resm-i ṭapu alub ḳabz édüb yedlerine [13] memhūr tezkire vërdüm ki ba‘d el-yevm taḥt-i taṣarruflarında olub sā‘ir ṭapulu yer şāḥibler gibi bunlar daḥī mutaṣarrif olub sāl be-sāl ‘ösr-i şer‘iyye [14] ve rusüm-i ‘örfiyyesin şāḥib-i ārza eda eyledüklerindenşoñra ḥāricden kimesne māni‘ olmaya dëyü ikrār ü i‘tirāf eyledükdenşoñra muḳırr-i mezkūr [15] vech-i meşrūḥ üzere ikrārında muḳarr-lehum el-mezbürün ruhbānları vicāhen taşdıḳ eyledüklerinde işbu ḥurūf li-ecl et-temessük ketb olunub [16] mezbürün ruhbānlar yedlerine vażi‘ olundıkı vaḳt-i ḥācetde ihticāc édineler. Tahriren fi evāḥir-i Zi-l-ḥicce min şuhūr sene 977.

Şühüd ul-ḥāl

Ḥüsrev el-ḥayyāt, ‘İsā Bālī [..?], ‘Alaüddin Ḥalife el-ḥaṭīb, Ḥamza Bālī, Ca‘fer el-cüнді, Bālī Bayrām ve ġayruhum.

Прилог бр. 3

ДЕО ИЗ ДЕТАЉНОГ ПОПИСНОГ ДЕФТЕРА СРЕМСКОГ САЏАКА

[Објављено у: B. W. McGowan, *Sirem Sancagi Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983. 105⁴⁴]

Манастир Свети Стефан Шкилатовић, друго име Шишатовић, у близини села Велика Ремета, припада поменутој [нахији Гргуревци]:

Виногради, баште, ливаде и земље које обрађују и обделавају на основу шеријатског хуцета.

Границе поменутих винограда, башта, ливада и њива убележене су у хуцете и темесуће који се налазе у рукама калуђера поменутог манастира. Међутим, калуђери су их све до сада⁴⁵ притежавали без ташија. Према за-

44 Овде је преведен само део који се односи на манастир Шишатавац како би се могао упоредити са хуцетом из *Прилога* бр. 2. Слични текстови у дефтеру налазе се поред готово сваког сремског манастира (в. Зиројевић, *Поседи*, у сваком поглављу). Дефтер је датиран у период између јула 1566. и маја 1569 (Ђурђев, *Prodaja*, 242; McGowan, LIII). О. Зиројевић га је датирала у 1566/7. годину (Зиројевић, *Поседи*, 7). Сада би требало свакако узети у обзир и датум издавања хуцета у *Прилогу* бр. 2 (мај/јуни 1570).

45 Код неких манастира пише „од давнина“ (нпр. за Крушедол: McGowan, 238)

хтевима фермана славног наслова који је сада стигао, поменути виногради, баште, ливаде, њиве и манастирске земље дати су с тапџама њима самима. Такође, њима су продате њихове манастирске зграде које сами нису саградиле и које су у њиховим рукама од царског освојења. Пошто су на име тапџских дажбина на све то и [на име] цене за њихове зграде платили и предали држави 26.000 акчи, и пошто су њихова годишња давања од 500 акчи, [које су давали] уместо десетка на вино и житарице, уместо овчарине, пчеларине и свих других пореза, што је уписано у стари дефтер, сада приликом новог пописа такође повишена, с тим да сваке године господару земље дају 650 акчи уместо десетка и дажбина, поменути манастир, са свим наведеним што му припада и припадаје, уписан је у нови царски дефтер на поменуте калуђере.

Прилог бр. 4

ПРЕПИС ЗАПОВЕСТИ СКОПСКОМ САНЦАК-БЕГУ

[Истанбул, ВВА, Maliye Ahkâm Defterleri, 7534, 1649]

Скопском бегу и муфетишу [царске] њовине, скопском кадији нашем господину Мухјидину, да се напише заповест:

Сада је на моју Порту дошао зимија по имену [...] ⁴⁶ и дао на знање [следеће]: „Један од чауша Узвишене порте, житељ Скопља мутевелија Мустафа чауш, извадио је часну заповест да се продају вакуфи неверничких цркава које се налазе у Скопском сашцаку и да се преузму у корист државе. Када је вршио истрагу, у Калканделенском, Скопском и другим кадилушима и у свим местима које је истраживао, прикупио је велика добра, а [царској] благајни их је само делимично предао. Ја сам стручњак, и ако се на основу мог сазнања погледа, утврдиће се да се јавно велики губитак.”

Стога сам наредно: када приспе моја царска заповест, приведите поменутог Мустафа-чауша и истрајно и пажљиво истражите да ли је све на свом месту, колико је црквених вакуфа продао и по колико је акчи продавао сваки од њих. Пошто то детаљно унесете у дефтер, упоредите са потврдама о предаји, које се налазе у његовој руци. Ако се на његовом задужењу покаже да има више акчи од онога што је шеријатски и према признаницама предао, то да прикупите без остатка, ставите у кесе, запечатите, пошаљете по поузданим људима заједно с дефтером о продаји и предате Царској благајни. Написано 18. зилкадеа 984. године [6. II 1577.]

46 Име није уписано.

Транскрипција:

Üsküb bēgine ve müfettiş-i emvâl Üsküb kâçısı mevlanâ Muhyiddinde hüküm yazıla ki hâliyâ [...] nâm zimmi çaruma gelüb livâ-yi Üsküb'de vâki olan kefere kilisalarınıñ evkâfı bey olunub mîri için zabt olunmağa Üsküb'de sâkin olan Dergâh-ı 'âlî çavuşlarından Mütevellî Muşafâ Çavuş emr-i şerif ihrâc edüb tefiş êtdükde kazâ-yi Qalkândelen ve Üsküb'den ve ğayrıdan bî-l-cümle tefiş êtdüğü yerlerden külli mâl taşşil edüb hazîneye cüzvi teslim etmişdür ben ehl-i vuķül olub benüm marifetüm ile görölürse külli bel'iyâtı zuhûr etmek muqarrerdür deyü bildirdi. İmdi buyurdum ki hüküm-i şerifüm varduğda mezbûr Muşafâ Çavuş'ı getirilüb nemikdâr kilisa vaķli şatub ve her birisini kaçar aķçeye şatmışdur yerli yerinden dikkat ve iķdâmla tefiş edüb müfredâtle defter êtdükden sonra elinde olan teslimât temessükâtile taḫbiķ edüb teslimâtından mâ'dâ şer'ile maķbûzâtından zimmetine aķçe lâzim gelürse bî-kuşur taşşil êtdürüb der-kese edüb mühürleyüb fîrûḫt defterile yarar adamlar ile gönderüb hazâne-i 'âmîreme teslim êtdüresiz deyü tahîren fi 18 Zî-l-ka'de sene 984.

Прилог бр. 5

ФЕТВЕ ШЕЈХ УЛ-ИСЛАМА ЕБУСУУДА О ЦРКВЕНИМ
ВАКУФИМА И О ПРОДАЈИ ЦРКВЕНИХ ПОСЕДА⁴⁷

1/453

ПИТАЊЕ: Ако пеке зимије постану калуђери у једном манастиру и ако пошенивач области њихову стоку, винограде, баште и млишове који су у њиховом потпуном поседу [*mülk*] узме из њихових руку и опет им прода, а они поменуту имовину у потпуном поседу завештају спротивњ наведеног манастира и путницима и намершцима, да ли после извесног времена пеко са стране сме шеријатски да оспори поменути вакуф?

ОДГОВОР: Ако оно што се завештава спада у категорију стоке, винограда, баште, млина и дућана, а не завешта се манастиру него се завешта спротивњ која долази и одлази, шико никако не сме да се меша.

47 Фетве су преведене према издању: M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislām Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, 103-107. Иза косих црта уписани су бројеви под којима се фетве налазе у књизи. Имена као Зејд и Хинд, на која се наглази у фетвама, измишљена су и употребљавају се као клише да би се лакше објаснио уопштени проблем.

Ако су њиве или мезре, то се никако не прихвата као вакуф. Али, ако они узму од државе тапију и буду уписани у дефтер као: „калуђери притежавају; пошто предају све порезе као и остала раја, нико да се не меша. Када калуђери умру, они који остану на том месту притежавају га“, у то такође нико не сме да се меша; то ће бити као вакуф [у шеријатском смислу].

2/452

ПИТАЊЕ: Да ли је дозвољено да калуђери једног манастира после смрти оставе виноград, кућу и земљу, купљене од државе, у наследство калуђерима који живе у поменутом манастиру?

ОДГОВОР: Ако немају наследника и ако калуђерима који живе у њиховом манастиру оставе у наследство сву имовину у потпуном поседу [*emlak*], осим земље, и ако су ти калуђери одвојени [нису општежићу (?), пустњаци (?)] и познати, били богати или сиромашни, њихово наследство је правоваљано. Нико од стране државе не може никако да се меша. Али ако нису одвојени, ако је велика заједница, није правоваљано оставити наследство свима заједно. Њиховим сиромасима треба оставити наследство; у то да се нико не меша. Ако имају наследника, наследници могу да располажу остатком од трећине [тј. са 2/3]. У [једну] трећину не могу да се мешају. У изложеном на поменути начин нико не сме да се меша. Ако наследници прихвате, све наследство је правоваљано, нико не може да се меша. Али за „у њихову земљу нико да се не меша“ потребна је султанска заповест која то садржи.

3/454

ПИТАЊЕ: Ако хришћанка Хинд, у добром здрављу, калуђерима неке цркве, да би читали Нови Завет, завешта кућу и виноград у потпуном поседу [*milk*], и ако то преда мутевелији и шеријатски региструје, па се нашише вакуф-нама и по њој поступи, да ли њени наследници из другог места, који дођу после десет година, смеју да не прихвате вакуф и да га пониште?

ОДГОВОР: Ако су калуђери скупа сиромашни, њима је правоваљано завештати. Непотребан је услов о читању Новог Завета. Ако нису сиромашни, није правоваљано. Регистрација такође није пуноважна. Наследници ће да га пониште и поделе.

4/455

ПИТАЊЕ: Ако зимја Зејд калуђерима неке цркве завешта нешто имовине у потпуном поседу [*emlak*], и када он, пошто то региструје, умре, да ли његови наследници смеју да не прихвате [завештање]?

ОДГОВОР: Ако се на основу потпуне исправности шеријатски региструје, не смеју. Ако се [завешта] цркви, смеју.

5/469

ПИТАЊЕ: Ако зимија Зејд завешта кућу у потпуном поседу [*mülk*] цркви, а када се после тога црква сруши, завешта је сиротињи, и судија такође прихвати увакуфљење поменуте куће, да ли је шеријатски дозвољено да изда хуџет?

ОДГОВОР: Завештање цркви је ништавно. Али ако је завештано житељима, после тога је шеријатски условити [завештање] другој сиротињи.

6/470

ПИТАЊЕ: Ако зимија Зејд завештаним новцем једног манастира узме неку земљу и другу имовину [*mülk*] за манастир, а у своје име извади хуџет, па ако он умре, уколико се утврди да је узео на поменути начин, да ли се наведена земља и имовина могу задржати за манастир?

ОДГОВОР: Не могу. Акче се надокнађују манастиру. Није могућ нити манастирски мулк, нити манастирски вакуф. Акче такође узима онај ко их је завештао или његов наследник.

7/471

ПИТАЊЕ: Да ли се за пуну земљу коју Зејд узме од државе под тапију прихватају сведочења муслимана који кажу: „то је црквени вакуф, ми сведочимо, право је у калуђера“?

ОДГОВОР: Сачувај Боже! Постоји опасност да је реч о незнабоштву и из предострожности би најбоље било да се обнови вера [наведених муслимана].

THE CONFISCATION AND SALE OF MONASTERIES (CHURCHES)
AT THE TIME OF SELIM II (THE PROBLEM OF CHURCH VAKIFS)

Summary

With the help of newly found documents the author has tried to shed some more light on the problem of the "sale of churches" during the rule of Selim II. At that time, the central Ottoman authorities decided to confiscate monasteries/churches and their estates, and to sell them afterwards, leaving the monasteries the priority of buying everything back if they had the necessary funds. According to the legal explanations for this measure, contained in the fetwas of Şeyh ül-Islam Ebussuud, the "sale" fully fitted in the years-long efforts by Ottoman law-makers to define, standardize and coordinate with the sharia relations on state lands, and on the other hand, it was "discovered" (after almost two centuries of turkish rule !), that the "necessary" sharia formula for bequethal had not been respected. Due to such an explanations, this measure managed to cover almost every unit of immovable property of monasteries and churches. This second formal explanation, concernig the the incorrectly bequeathed property i full private possession (mülk), suggests that this measure was not only the result of need for regulating legal relations, but also of the need of the imperial treasury to obtain additional financial means. This was a heavy blow to the already quite impoverished Christian church in the Balkans. By pawning valuables and with the help of new donors, the bigger and richer monasteries somehow managed to collect the necessary funds. Small and poor monasteries and the already abandoned ones fared the worst. Some of them were sold, while others, even if they found ways to by their property back, struggled for decades to pay back their debts.